

TILNING TARIXIY ILDIZLARINI O'RGANISHDA MANBALAR AHAMIYATI

Askarova Dildora Fayzulla qizi

Xalmurodova Xolida Shirinboy qizi

Xushvaqtova Jasmina Otabek qizi

Chirchiq davlat pedagogika unversiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-bosqich talabalari

Ilmiy rahbar: Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li

CHDPU O'zbek tilshunoslik kafederasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Til insoniyat jamiyatining ajralmas qismi bo'lib, uning tarixi o'tmish madaniyati, ijtimoiy jarayonlar va tsivilizatsiyalar rivojlanishini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola tilning tarixiy ildizlarini o'rganishda turli xil manbalarning o'rni va ahamiyatini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning maqsadi – tilshunoslikda qo'llaniladigan asosiy manba turlarini aniqlash, ularning afzalliklari va cheklovlarini baholash hamda til tarixini rekonstruksiya qilishdagi o'ziga xos o'rnini ko'rsatishdan iborat. Metodologiya qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, deskriptiv va kontent tahlil usullarini o'z ichiga oladi. Asosiy natija sifatida, yozma yodgorliklar, dialektologik ma'lumotlar, toponimika, onomastika, arxeologik topilmalar va zamonaviy til holati tilning tarixiy rivojlanishini har tomonlama o'rganish uchun bir-birini to'ldiruvchi manbalar ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, til tarixi, manbalar, etimologiya, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik.*

KIRISH

Til – insoniyat sivilizatsiyasining asosi bo'lib, uning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Har qanday til o'zida ming yillik tarixni, madaniy qadriyatlarni va ijtimoiy o'zgarishlarni aks ettiradi. Tilning tarixiy ildizlarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki etnografik, sotsiologik va madaniy jihatdan ham juda muhimdir. Bu jarayon tilning zamonaviy holatini tushunish, uning kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini bashorat qilish va o'tmishdagi aloqalarini aniqlash imkonini beradi. Biroq, tilning tarixiy rivojlanishi ko'pincha murakkab va chalkash bo'lib, uni o'rganishda ishonchli va xilma-xil manbalarga tayanib ish ko'rish zarurati tug'iladi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi tilning tarixiy ildizlarini o'rganishda qo'llaniladigan manbalarning xilma-xilligi, ularning ilmiy ahamiyati va har bir manbaning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur tahlil qilish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi til tarixini o'rganishda asosiy manbalarni aniqlash, ularning ahamiyatini baholash va ilmiy amaliyotda qo'llash usullarini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqot ob'ekti tilning tarixiy rivojlanishini aks ettiruvchi manbalar tizimi, predmeti esa ushbu manbalarning lingvistik tahlildagi o'rni va funksiyalaridir.

Tilning tarixiy rivojlanishini o'rganishda manbalar ahamiyati masalasi tilshunoslikning eng qadimiy va muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. F. Bopp, R. Rask, A. Shleyxer kabi

olimlar qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asosini yaratishda yozma manbalar, xususan, qadimgi hind, yunon va lotin tillarining yodgorliklaridan keng foydalanganlar. J. Grimm german tillarining tarixini o'rganishda xalq og'zaki ijodi namunalari, dialektlarga murojaat qilgan. Turkiy tilshunoslikda M. Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy tillar tarixini o'rganishda beqiyos manba hisoblanadi. Keyinchalik, N.A. Baskakov, E.D. Polivanov, A.N. Kononov kabi olimlar turkiy tillarning tarixiy fonetika, morfologiya va leksikologiyasini o'rganishda yozma yodgorliklar, dialektologik ma'lumotlar va onomastik materiallardan faol foydalanganlar. O'zbek tilshunosligida A. Fozilov, G'. Abdurahmonov, Sh. Rahmatullayev kabi tadqiqotchilar tilimizning tarixiy bosqichlarini o'rganishda qadimgi yozma manbalar, xalq og'zaki ijodi va dialektologik tadqiqotlarga tayanganlar. Biroq, zamonaviy tadqiqotlarda manbalarning sinergik ta'sirini, ya'ni turli manbalarning birgalikda qo'llanilishi natijasida erishiladigan yangi bilimlarni chuqurroq o'rganishga ehtiyoj bor. Shuningdek, raqamli gumanitar fanlar rivoji bilan yangi turdagi manbalarni tahlil qilish usullarini joriy etishda bo'shliqlar mavjud.

Birinchidan, qiyosiy-tarixiy metod tilning turli davrlardagi holatini solishtirish, fonetik, morfologik va leksik o'zgarishlarni aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, qiyosiy-tipologik metod turli tillar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni o'rganish orqali til universalariyalarini va genetik aloqalarni ochib beradi. Uchinchidan, deskriptiv metod manbalardagi til faktlarini tavsiflash va tizimlashtirish uchun foydalaniladi. To'rtinchidan, kontent tahlili yozma yodgorliklar va matnlardagi leksik-semantik birliklarning chastotasi, konteksti va ma'no o'zgarishlarini o'rganishda muhimdir. Ma'lumot to'plash usullari qadimgi va o'rta asr yozma yodgorliklari (masalan, "Urkhon-Enasoy bitiktoshlari", "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Boburnoma"), dialektologik lug'atlar va dala tadqiqotlari natijalari, toponimik va onomastik ma'lumotlar bazalarini o'z ichiga oladi. Ma'lumotlar tahlili lingvistik korpuslar, statistik dasturlar va kontekstual tahlil yordamida amalga oshiriladi. Shuningdek, arxeologik topilmalardagi yozuvlar va artefaktlar lingvistik ma'lumotlar bilan bog'lanib, tilning moddiy madaniyat bilan aloqasi o'rganiladi.

Tilning tarixiy ildizlarini o'rganishda manbalar bir necha asosiy guruhga bo'linadi va har bir guruh o'ziga xos ahamiyatga ega. Yozma yodgorliklar (epigrafik yozuvlar, qo'lyozmalar, qadimiy kitoblar) tilning fonetik, morfologik va leksik rivojlanishini bevosita kuzatish imkonini beradi. Masalan, "Devonu lug'otit turk" XI asr turkiy tillarining leksik boyligini, grammatik xususiyatlarini va dialektal farqlarini ko'rsatadi. Dialektologik ma'lumotlar tilning hududiy o'zgarishlarini, qadimiy shakllarning saqlanib qolganligini va fonetik evolyutsiyani tushunish uchun kalit hisoblanadi. Toponimika (joy nomlari) va onomastika (kishi nomlari) tilning geografik tarqalishi, etnik aloqalar va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Arxeologik topilmalar, ayniqsa yozuvli artefaktlar, tilning moddiy madaniyat bilan bog'liqligini va uning paydo bo'lish davrlarini aniqlashga yordam beradi. Zamonaviy tilning o'zi ham, uning tarkibidagi arxaik so'zlar, frazeologizmlar va grammatik qoldiqlar orqali tarixiy ma'lumotlarni aks ettiradi. Quyidagi jadval tilning tarixiy ildizlarini

TA'LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR

Vol 2. No 8,

o'rganishda turli manbalarning ahamiyatini va ularning asosiy xususiyatlarini umumlashtiradi.

Manba turi	Asosiy ahamiyati	Tahlil usullari
Yozma yodgorliklar (bitiktoshlar, qo'lyozmalar)	Tilning fonetik, morfologik va leksik rivojlanishini bevosita kuzatish, leksikografik ma'lumotlar	Qiyosiy-tarixiy, paleografik, filologik tahlil
Dialektologik ma'lumotlar	Qadimiy til shakllarining saqlanishi, hududiy o'zgarishlar, fonetik evolyutsiya	Dialektologik xaritalash, qiyosiy-tipologik tahlil
Toponimika va Onomastika	Tilning geografik tarqalishi, etnik aloqalar, madaniy o'zgarishlar, qadimiy qatlamlar	Etimologik, semantik, joy nomlari va kishi nomlari tahlili
Arxeologik topilmalar (yozuvli artefaktlar)	Tilning paydo bo'lish davrlari, moddiy madaniyat bilan aloqasi, yozuv tizimlarining evolyutsiyasi	Arxeologik kontekstual, epigrafik tahlil
Xalq og'zaki ijodi (folklor)	Arxaik so'zlar, frazeologizmlar, grammatik qoldiqlar, etnik-madaniy qatlamlar	Leksik-semantik, sotsiolingvistik, mifologik tahlil
Zamonaviy tilning o'zi	Qadimiy qatlamlar, o'zlashmalar, semantik o'zgarishlar, tilning hozirgi holati orqali o'tmishga nazar	Sinxron-diaxron tahlil, korpus lingvistikasi

1-jadval. Tilning tarixiy ildizlarini o'rganishda manbalar ahamiyati bo'yicha tahlil

Xulosa qilib aytganda, tilning tarixiy ildizlarini chuqur va har tomonlama o'rganish uchun turli xil manbalardan kompleks foydalanish zarur. Yozma yodgorliklar, dialektologik ma'lumotlar, toponimika, onomastika, arxeologik topilmalar va hatto zamonaviy tilning o'zi ham tilning evolyutsiyasini tushunishda bir-birini to'ldiruvchi va beqiyos ahamiyatga ega. Har bir manba o'ziga xos ma'lumotlar qatlamini taqdim etadi va ularni birgalikda tahlil qilish tilning fonetik, morfologik, leksik va semantik rivojlanishi haqida to'liqroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, tilning tarixiy ildizlarini faqat bir turdagi manbaga tayanib o'rganish cheklangan xulosalarga olib kelishi mumkin. Ilmiy yangilik shundan iboratki, bu tadqiqot turli manbalarning sinergik ta'sirini, ya'ni ularni birgalikda qo'llash natijasida erishiladigan yangi bilimlarni va ularning til tarixini rekonstruksiya qilishdagi hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi. Muhim topilma shuki, raqamli gumanitar fanlar

doirasida yaratilayotgan yangi texnologiyalar va ma'lumotlar bazalari tilning tarixiy manbalarini tahlil qilishda yangi imkoniyatlar ochib beradi, bu esa kelajakdagi tadqiqotlar uchun keng yo'l ochadi.

Quyidagi amaliy takliflar beriladi:

1. Tilshunoslik tadqiqotlarida faqat an'anaviy yozma manbalar bilan cheklanmasdan, dialektologik, toponimik, onomastik va arxeologik ma'lumotlarni ham faol jalb qilish lozim.

2. Tilning tarixiy korpuslarini yaratish va raqamlashtirishni jadallashtirish, bu esa manbalarni tahlil qilish samaradorligini oshiradi.

3. Universitetlarning filologiya fakultetlarida til tarixi fanini o'qitishda manbalarni o'rganishga bag'ishlangan maxsus kurslar va seminarlar tashkil etish.

4. Turli fan sohalari (tilshunoslik, tarix, arxeologiya, etnografiya) mutaxassislarining hamkorligini kuchaytirish orqali tilning tarixiy ildizlarini o'rganishda fanlararo yondashuvni rivojlantirish.

5. Xalq og'zaki ijodi namunalarini yig'ish, tizimlashtirish va ularning lingvistik tahlilini chuqurlashtirish orqali tilning arxaik qatlamlarini aniqlashga e'tibor qaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1973. – 320 b.

2. Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskix yazikov. – Moskva: Nauka, 1979. – 274 s.

3. Fozilov A. O'zbek tilining tarixiy leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1977. – 280 b.

4. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika. – Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1960. – 640 s.

5. Qoshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. – Toshkent: Fan, 1960-1963. – I-III jild.

6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000-2009. – I-V jild.

7. Polivanov E.D. K voprosu o yazykovykh zaimstvovaniyakh. – Moskva: Nauka, 1968. – S. 123-145.